

Драгана ЛАЛОШЕВИЋ

ДВОЈНА СЕЛА КОТОРСКОГ БАСЕНА – ГОРЊИ СТОЛИВ

Сасвим заслужено урбана језгра Боке Которске, која се протежу уз саму обалу залива, имају примат над сеоским подручјем, како у валоризовању тако и у начину приступа обради односно научном истраживању. Довољно је поменути Котор, Пераст или Рисан па да се суочимо на првом кораку не само са њиховим вјековним постојањем, већ и са обиљем вриједности у културном и научном погледу. О истраживачком раду не треба ни говорити јер он подразумијева континуирани и дуготрајни процес.

Међутим, одмах изнад тих урбаних насеобина, нанизаних уз саму морску обалу Боке Которске, које море практично заплјускује, постоје насеобине сеског типа и то на само стотињак метара изнад њих, које су данас или скоро напуштене или сасвим изумрле. Ради се о тзв. „горњим селима” или прецизније о „доњим селима”, дакле насебинама које су истог имена али по свом положају могу се обиљежити „горња” и „доња” села.

Како се двојна села срећу на скоро цијелој територији Боке Которске, а с обзиром на тематику рада, осврнућу се само на Которски залив и поменути двојне насеобине: Горњи и Доњи Столив, Прчањ, Морињ, Оравац. Јасно је да се у овим случајевима ради о насебинама у залеђу са називом „горња” села и насебинама која су уз саму обалу, са обиљежјем „доња”.

Оправдано или не, горња села су данас практично опустјела. Ради се о напуштеним насебинама, а осим горњег Мориња, за остале се може рећи да поред тога што су одсјечена од приобаља – без пута, то су мртва села са практично уништеним стаништима, какви су Горњи Прчањ, у коме се још једино обилази гробље и напо-

ла разрушена црква о светковини Сви Свети, без иједне сачуване куће; Горњи Столив такође са гробљем и очуваном црквом још увијек има само 2 стална мјештанина, као и Горњи Оравац за засеоцима, разрушеним и заборављеним. ПUTEВА до ових насеља скоро да и нема. Једино се до Горњег Мориња може стићи асфалтним путем и за њега се још увијек може рећи да донекле живи.

Ова, као и остала горња села у Боки, су веома стара по свом постанку. На основу остатака материјалне културе и архивске грађе поуздано се може говорити о њиховом постојању у Илирском, Грчком, Римском и Словенском периоду, а у писаним изворима се помињу у Которском Статуту из 14. и 15. в. с обзиром да су села припадала Которском дистрикту.

Сасвим је сигурно да су „горња” села старија од „доњих” и да је миграциони процес ишао управо од горњих према доњим. Сам постанак „горњих села” условљен је вјероватно у почетку сигурносним разлозима, док је њихово нестајање било привредног карактера.

Осим тога, „доња села” својим изгледом и привредном оријентацијом становништва чине насеобине које подсећају на „варошице” док се појам „села” углавном задржао за горње насеобине у залеђу которског басена.

Горња села, било на стрмим странама или на заравнима, по правилу се састоје од поља, села и планине. Привреда је условљена природним фактором, тако да је било заступљено сточарство, маслинарство – уљарство, дијелом земљорадња и рибарство, док се у каснијем периоду становништво све више оријентисало ка поморству.

Интересантно је да су села у Боки Которској у принципу разбијеног типа, док су поменута „горња села” збијеног типа. Познато је да су на стварање села збијеног типа у прошлости у многоме утицали феудални односи – феудалац је из економских интереса бранио кметовима да живе на околном плодном дијелу сеског земљишта. Осим тога један од фактора настајања овог типа села је, свакако, и потреба за што лакшом одбраном од Турака, те је становништво било приморано да гради збијене насеобине односно станишта у непосредној близини већ постојећих. Неријетко су придошлице у селима били хајдуци који су добијали дозволе за трајније насељавање баш у тим уздигнутим селима, како би омогућавали одбрану, као што је било и са Столивом у прошлости.

Куће у горњим селима су по правилу лицем окренуте према мору, низ падину, увијек добро постављене у односу на „буру” и уви-

јек у присоју. За разлику од доњих села (села уз саму обалу) гдје су куће у низу а средиште насобине је поред главног „мула”, у „горњим селима” оно је или у средишту села – на тргу, гдје се укрштају све улице, или на највисочијем, односно најдоминатнијем мјесту села. Свако село обавезно има цркву, гробље, парохијску кућу, пекару, продавницу, по неку радионицу, а сријећу се и школе па и општинске куће, зашто поново наводимо Горњи Столив као примјер. Кроз село оваквог типа циркуле улице су често, са „скалинама”, поплочане каменом.

Куће су камене, приземне или спратне, са двориштима – терасом, ограђеном ниским каменим зидом („пизуо”) за сједање. Кров је најчешће двоводни, од ћерамиде – тигле. У приземном дијелу кућа или непосредно уз њих су стаје. Ријетко која кућа има своје „гумно”. Она су у већини случајева припадала братствима.

У селима се сријећу и уљани млинови, данас већ уништени или само дјелимично очувани, а радили су на ручни погон. Ријетке су воденице, осим у селима које обилују водом.

У селима која немају живу воду, свака кућа је имала своју „бистијерну” у којој се сакупљала кишница која се свакодневно користила за пиће и за остале потребе. Бистијерне су грађене на терасама испред или поред кућа.

Миграциони процес, односно исељавање из горњих села, обично је текао у дужем временском периоду и био је оријентисан према доњем селу. Ако је разлог био недостатак земље у горњем селу сељак би узимао у закуп на дужи низ година земљу од „грађанина” из доњег насеља. Прво би је један период обрађивао, затим откупљивао само дио те земље, а потом и кућу, те би на крају довео своју породицу из горњег села. У Которском басену поморство је ипак било пресудно за привредну оријентацију становника горњих села, а што је утицало на миграциона покретања, тако да већ у 18. в. миграциони процес захвата спуштање становника из горњих у доња села, али и напуштање земље и одлазак у иностранство. Није потребно помињати да се становништво доњих села одувијек бавило рибарством, ако не као јединим занимањем, а онда као допунским или занимањем из нужде.

Закључује се да су „доња села” – варошице приморског типа – свакако новијег датума и да су их населили становници „горњих села”, који су очигледно нажалост занемарили, ако не и заборавили своја стара огњишта.

„Оправдано или не” та „горња села” су напуштена, данас већ разрушена и обрасла бујном медитеранском вегетацијом која наставаља необуздано да расте. Руинирани или на појединим мјестима потпуно нестали дјелови пута одведу понекад каквог радозналост пролазника од главног пута доњег насеља према „горњем селу”, којег, сигурна сам, заплусну јака осјећања одушевљења када се нађе у амбијенту какви се сријећу на падинама залеђа Боке док је окренут према заливу. Међутим, поглед ка залеђу оставља другачији утисак, посебно када се нађемо међу напуштеним и разрушеним стаништима у нијемој тишини мртвог села, у хладном порушеном камену.

Изазов је за истраживаче, етнологе, архитекте или историчаре умјетности да, обилазећи оваква мјеста, крену и у макар мали подухват у домену своје струке, што свакако представља изузетну помоћ, како у вредновању тако и у очувању ионако већ доста нарушених и скоро несталих докумената прошлости ових крајева. Јасно је да ће већина истраживача, посматрајући урбана језгра Которског базена, који је својом љепотом и богатством материјала за проучавање само по себи велики изазов, без обзира на начин приступа проучавању и проблеме с постојећом архивском грађом, радије приступити раду на темама везаним за њих него на неким другим. Међутим, сматрам да се сеоско подручје на територији Боке неправедно запоставља када се зна да је изложено рапидном пропадању и нестајању. С друге стране, истраживања сеоског подручја пружају драгоцјене податке у комплетирању слике прошлости овог краја, која се без резултата тих истраживања не може замислити.

Из сасвим личних разлога, али и због објективне вриједности сеоског амбијента, определијелила сам се да га проучавам, усмјеривши се, за почетак, на општу етнографску обраду прикупљеног материјала из Горњег Столива, који по својим вриједностима и особеностима то свакако заслужује.

ГОРЊИ СТОЛИВ – ЕТНОГРАФСКИ ПРИСТУП

До Горњег Столива и данас се стиже једино пјешнице, старим, дјелимично поплочаним и на више мјеста разрушеним путем. Пут је саграђен у 19. в. прилозима богатог поморца Гашпара Ивановића. Село (Stolivo Superiore) је удаљено двадесетак минута хода од обале, односно од њему истоименог насеља, Доњег Столива (Stolivo In-

feriore). Лежи на стрмим стјеновитим падинама полуострва Врмац, на висини од око 200 метара над морем. Посматран са мора или обале, Горњи Столив оставља утисак „висећег села”, које се крије у бујној медитеранској вегетацији. Са доње прилазне стране су шуме кестена, док су са горње, при самом врху села, остаци листопадне шуме, међу којима расте маслина и ловорика. У селу нема живе воде, осим кишнице која се скупља у бистијернама. Изложен је вјетровима, нарочито југу, док га бура удара на најзаштићенијим мјестима, те се од ње штити самим својим положајем. Смјештен на осоју, Г. Столив је благо осунчан, а у зимским данима сунце скоро и да не допире до њега.

О прошлости Горњег Столива мало се зна. Податке црпимо из архивских докумената, претежно из Которског статута и Нотарских књига града Котора из 14. и 15. вијека. Први пут се помиње 1326. г., као *Vinea de Stolivo*. Припадао је Которском дистрикту, дакле околини града Котора, која је снадбијевала град потребним намирницама за живот.

На основу докумената може се тврдити да је Горњи Столив по времену постанка старији од Доњег, што наводи даље на разматрање проблема миграције из овог села, односно проблема исељавања становништва, које је усмјерено у првом реду на Доњи Столив. Разлог је засигурно привредног карактера, и посебно оскудица земље у горњем селу, све већом орјентацијом становника ка поморству, што је утицало и на измјену начина живота, који је условљен временским збивањима с краја 18. вијека. Чињеница да су данас у Горњем Столиву стално настањене само двије породице, односно двије старице, као и подаци прикупљени на терену, упућује на закључак да је исељавање Горњег Столива био дуготрајан процес. Отпочео је одприлике прије стотину година, дакле није се одвијао нагло као у неким сусједним мјестима, мада је у току тог процеса било и примјера досељавања становништва, претежно послије I свјетског рата, али су ти нови житељи, заједно са осталим становништвом убрзо напуштали село. Наводим податке да је у периоду Млетачке републике Горњи Столив бројио око 1.200 становника. Крајем 19. вијека у селу је било 25 домова са око 300 становника. Почетком 20. в. а по подацима С. Накићеновића, у Горњем Столиву су живјеле породице Мариновић (2 куће), Лунић (1 кућа), Тосутовић (2 куће), Миховић (6 кућа), Вујовић (5 кућа), Кастелановић (2 куће), Зловечера (1 кућа), Бошковић (1 кућа), Ивановић (2 куће), Дабчевић (1

кућа), Зига (1 кућа) и Маровић (1 кућа). До 1956. г. нагло се смањује број становника тако да је те године забиљежено да је у Г. Столиву живјело 18 породица са око 60 становника.

Становништво је обрађивало мале парцеле земље на стрмим терасама око својих кућа, бавило се дијелом сточарством, а веома уносно је било и маслинарство, односно производња уља. У Венецији и Трсту на цијени је посебно био столивски бухаћ. Столивљани су више били трговци него сто су производили и извозили своје производе. Интересантно је поменути да се у Г. Столиву, за разлику од осталих горњих села Боке, становништво интензивно бавило и поморством, тако да су из Столива потекли бројни капетани па чак и неколико бродовласника, што помињем као врло битно јер је то утицало на стварање специфичности у сеоској архитектури и материјалној култури села, које ову горњосеоску средину и издвајају од осталих у Боки.

На крају уопштеног казивања о овом интересантном и за истраживање веома примамљивом насељу, наводим податак да у Горњем Столиву у посљедњих 100 година (када је практично процес миграције становништва био у јеку) није саграђена ниједна нова кућа, што је заиста ријеткост, а што село чини особенијим, донекле и вриједнијим, јер задржава сву своју типичност и оставља могућност за научна истраживања, под условом да се истовремено селу приступи интервентно у погледу заштите и очувања.

Са етнолошког аспекта Г. Столив пружа фантастичне услове за истраживање и сваком истраживачу намеће обавезу да студиозно уђе у проблематику на овом терену, управо због специфичности које га издвајају од осталих сеоских цјелина.

Говорити о горњим селима Боке Которске немогуће је а да се не доведу у везу са насељима поред саме обале, односно са доњим селима. Иако је о постојању двојних села већ речено, поново наводим податке јер сматрам да су у случају етнографског приступа разматрања особености Горњег Столива веома битни. Дакле, на територији Боке јасно се издвајају два типа сеоских насеља, горња села смјештена у залеђу и, доња, на самој обали мора. Међутим, доње и горње сеоско насеље чини једну цјелину, цјелину са истим именом, али са двојним саставом. Дио оваквог насеља који је смјештен уз саму обалу представља варошицу, док онај други смјештен у залеђу представља село. Варошице су по правилу састављене од дугачких низова камених кућа и увијек окренуте према мору. Села су

смјештена над морем, на падинама брда, састављена од групација кућа повезаних у братства, окренуте према падини, односно мору и претежно су разбијеног типа.

Због рационалнијег коришћења ионако мало обрадиве земље, али и због боље одбране од нападача, стваране су групације кућа у горњим селима и оне су увијек припадале једном братству. Међутим, јаким и густим груписањем кућа у Горњем Столиву село је из разбијеног типа прерасло у типично збијено сеоско насеље, што се заиста ријетко дешавало. С обзиром на то да су групације кућа грађене на скоро исти начин и од истог материјала, село је добијало јединствен изглед и своју специфичност, што управо данас не оставља равнодушним ниједног посматрача.

Дакле, Горњи Столив је једно од ријетких горњих села бокелских брда, које припада збијеном типу насеља, за разлику од осталих, која су разбијеног типа. То је брдско село, приморског типа, чији се атар састоји од веома малог поља, села и планине у залеђу. У Горњем Столиву поље је формирано системом тераса – долаца, саграђено у сухомеђини, уз коју је бујна шума кестена. Село је подигнуто на јако стрмом терену стјеновите падине. Формирано је на неколико паралелних тераса на којима су подизане куће у низовима. Улице које повезују куће и пролазе кроз село су кривудава и претворене у степеништа, што Столив чини још типичнијим и специфичнијим. Осим у правцу нанизаних кућа, уздуж Столива, дакле управно на оне поменуте, пролазе још четири улице – степеништа. И управо по изгледу села, које скуповима нанизаних кућа опасаних улицама подсећа на скупове столова, сматра се да је Столив добио име. На основу описа села, јасно је да је једино било могуће комуницирање кроз село, и села са сусједством, пјешнице, како се ради и данас, а уколико се преносио неки терет обично се користио магарац.

Куће су у Г. Столиву, као и у осталим приморским мјестима, камене, грађене у сухо или са кречом у новије вријеме, са зидовима дебљине и до једног метра. Уопштено припадају медитеранском типу. Сусрећу се три типа кућа, приземне – у којима се држи стока, једносратне и двосратне куће које служе за становање. Спратне куће се састоје од приземља или конобе (у којој се чувају намирнице, мада се у понеким држала и стока) и једног или два спрата у којима се одвијао живот. Покриване су ћерамидом. Димљака обично нема, већ дим иде кроз кров. Прозори су обично мали, увијек окре-

нути према мору. На њима су често постављена „шкура” која су штитила од сунца, али и решетке из безбједоносних разлога.

Унутрашњост куће је врло једноставна. Кужина која се некада налазила на спрату, дакле под кровом, спушта се у приземље, или у ниску кућу поред главне, из безбједоносних разлога. Оно што је карактерише је огњиште, које је отворено, а може бити постављено на средини просторије или уз зид, на самом је поду и служи за припремање хране. Међутим може бити постављено и у углу, мало уздигнуто од пода и тада служи за печење хлеба. У кућама су неизбјегни отвори у зиду – нише или пањеге, које служе за остављање, односно одлагање разних предмета у домаћинству, а било је и већих у којима се претежно држала одјећа.

Дворишта су обично мала, поплочана су каменим плочама и надкривена лозом – „одрином”. Понека су оградањена ниским каменим зидићем – „пижулом”, који служи за сједање. У дворишном дијелу је обично и „бистијерна”, у којој се сакупља кишница.

У Горњем Столиву се на појединим мјестима среће и „гумно”, обично је једно гумно припадало једном братству. Округлог је облика, поплочано каменом и са ниском каменом оградом, а служило је за вршидбу жита.

Свакако треба поменути да је и у Столиву, као и у осталим сеоским насељима, трг центар села. Налази се на највисочијем мјесту у селу, што је иначе и карактеристика сеоских насеља овакве врсте, за разлику од приобалних мјеста, гдје је трг у средишту мјеста или чак на мулу. Као што је уобичајено, на тргу је црква. У Горњем Столиву је то црква Св. Илије, изграђена 1556. г. а освећена 1748. г. Звоник је изграђен 1833. г. а црква обновљена 1846. г. захваљујући прилозима већ поменутог богатог поморца Гашпара Ивановића. 1905. је украсена унутрашњост црве. (Столивљани и данас славе сеоску славу Св. Илију или Госпу, те се сваке године становници из Доњег Столива пењу у Горњи Столив и прослављају славу на већ устаљењи начин). У близини цркве је и гробље са капелом Св. Антуна.

Некада је у Горњем Столиву постојала школа, двије мале продавнице и парохијска кућа, пекара и два уљана млина. Све осим млинова је било сконцентрисано на простору трга, односно у центру села. До трга долазе путеви из села и ту се спајају и завршавају, уоквирујући насеље у компактну цјелину урбаних карактеристика.

Овако мало, утвђено село, степенасто постављено на стрмини брда, са елементима урбаног језгра, чини ријеткост у иначе типичној

архитектури бокељског залеђа. Скоро сасвим напуштено и дијелом изумрло, без иједне нове грађевине, с неким тихим достојанством, свједочи о својој прошлости. Положајем усмјерен према величанственом барокном Перасту, као да му се исповједа у свом дуготрајном процесу изумирања, иако му се годинама покоравало, супростављао и одупирао, док је био у његовом посједу. Наравно, неминовно је било да се у таквим односима преносе поједини утицаји једних на друге, па иако у ривалству, Столивљани преузимају од Пераштана манире и начин ондашњег градског живота, али и оне друге, народне, забављајући се на сличан начин (гађање кокота), што је свакако оставило трага како у материјалној тако и у духовној култури овога краја. Столивљани су се ослободили од кметских односа према Перасту средином 18. в. а поморски статус су стекли 1721. г. Своју општину Столивљани су добили 1790. г.

Иако овај рад превасходно представља етнографску обраду локалитета Горњег Столива, села које је у завршној фази изумирања, сматрам да се овом приликом сасвим оправдано морам запитати да ли је могуће вратити живот у ово већ скоро сасвим напуштено насеље и како зауставити његово пропадање. Дакле, како и на који начин ревитализовати једну овакву средину. Шта учинити и како осмислити даљи живот овог рунираног сеоског, али по карактеристикама и те како специфичног, урбаног комплекса

Сигурна сам, да уколико се позабавимо овим проблемом идеја ће бити и на претек.

Битно је да се задржи и сачува амбијент овог интересантног сеоског насеља, с тим што ће комплетна цјелина постати тек онда када му се осмисли и подари неки нови живот, по коме мора постати препознатљив и типичан.

Као етнолог, нисам у стању да представим идеје за рјешавање у архитектонском смислу, мада ми се указује прилика да макар укажем на значај објеката сеоске архитектуре која су у етнографском смислу вриједни, као типични примјери важни не само за проучавање него и за њихову заштиту. На првом мјесту то је сеоска кућа са свим пропратним елементима, која је у Горњем Столиву и више него специфична, с обзиром на начин и мјесто градње.

Сагледавајући овакве групације кућа, и уопште комплетну архитектуру Горњег Столива, слободна сам да представим моје виђење овог села са новом намјеном и функцијом. У сваком случају, основна намјена села би била да оно постане једна врста научно истражи-

вачког кампа, гдје би се сакупљали и одакле би потицали тимови за истраживање свих области науке и културе без обзира која се територија истражује. Свакако, у селу би постојало мјесто за одржавање стручних семинара, савјетовања и курсева, кабинета за научни рад, умјетничких радионица и сл. Уз све ово се укључује и постојање малих смјештајних простора у селу а у оквиру постојећих објеката.

Идеја о стварању овакве врсте кампа у сеоском оквиру Горњег Столива нека буде само мали допринос заустављању пропадања овог села, које и само са свом својом љепотом и значајем упућује на то.